

RESEARCH OUTPUTS / RÉSULTATS DE RECHERCHE

Antonius Sexagius' traktaat De Orthographia Linguae Belgicae (1576)

SELDESLACHTS, Herman

Published in:
De tuin der talen

Publication date:
2013

Document Version
le PDF de l'éditeur

[Link to publication](#)

Citation for pulished version (HARVARD):

SELDESLACHTS, H 2013, Antonius Sexagius' traktaat De Orthographia Linguae Belgicae (1576): een goudmijn voor taalhistorici en dialectologen. in T Van Hal, L Isebaert & P Swiggers (eds), *De tuin der talen: Taalkennis en taalkunde in de vroegmoderne Lage Landen, 1450-1750*. Orbis linguarum, vol. 3, Peeters Publishers, Louvain - Paris - Walpole, pp. 279-309.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

ORBIS LINGUARUM

——— 3 ———

DE TUIN DER TALEN
TAALSTUDIE EN TAALCULTUUR
IN DE LAGE LANDEN, 1450-1750

onder redactie van

TOON VAN HAL – LAMBERT ISEBAERT –
PIERRE SWIGGERS

PEETERS

LEUVEN – PARIS – WALPOLE

2013

INHOUD

Taaldiversiteit en taalfascinatie in de Renaissance: Een inleiding tot, en rondleiding door, de ‘Tuin der Talen’	VII
<i>Toon Van Hal – Lambert Isebaert – Pierre Swiggers</i>	

I. Taalkunde in de Renaissance: percepties en perspectieven

Het ‘vernieuwde’ taal- en wereldbeeld van de vroegmoderne tijd. Bakens en referentiepunten	3
<i>Toon Van Hal – Lambert Isebaert – Pierre Swiggers</i>	

II. Boeken en talen, talen in boeken

Meertalige woordenboeken in het 16de-eeuwse Antwerpen: Italiaans naast Nederlands	49
<i>José van der Helm</i>	
Polyglotte publicaties in de vroegmoderne tijd	71
<i>Demmy Verbeke</i>	
De kennismachines van Cornelis Kiliaan. Een typografische analyse van drie Nederlandse woordenboeken uit de 16de eeuw. . .	93
<i>Pierre Delsaerdt</i>	

III. Exotische talen: vreemd en bevreemdend

Taalkunde met een ranzig randje: wetenschap en ideologie in het debat tussen Grotius en de Laet over de oorsprong en de status van de indianen (1641–1644).	125
<i>Christian Laes – Toon Van Houdt</i>	
Van Antwerpen tot Calicut: Pieter Gillis, <i>Utopia</i> en Indische talen	153
<i>Christophe Vielle</i>	

IV. 'Japhet en Sem': Europese geleerden en de studie van Semitische talen

De studie van het Arabisch in de 17de eeuw. Thomas Erpenius' grammatica vergeleken met de studies van Franciscanen in Zuid-Europa en in het Midden-Oosten 183
Otto Zwartjes

De invloed van *tajtsj* op *djqdoeq*, of: hoe de metafoor een naamwoord werd in de vroegmoderne Aschkenazische taalkunde . . 213
Irene Zwiep

V. 'Dichter bij ons'. De Germaanse talen: vergelijking en standaardisatie

Humanisten uit de Lage Landen, in het voetspoor van Gessner, over de Scandinavische talen 235
Luc De Grauwe

Waarom verscheen de *Twe-spraack* in 1584? 253
Gijsbert Rutten

Sexagius' *De orthographia linguae Belgicae* (1576): een goudmijn voor taalhistorici en dialectologen 279
Herman Seldeslachts

Appendix

Hortus linguarum – de Tuin der Talen. Het Renaissance-onderzoek naar genealogie en classificatie van talen. Korte voorstelling van een project 311
Toon Van Hal – Lambert Isebaert – Peter Rogiest – Pierre Swiggers

Indices 323

Addenda 337

SEXAGIUS' *DE ORTHOGRAPHIA LINGVAE
BELGICAE* (1576):
EEN GOUDMIJN VOOR TAALHISTORICI EN
DIALECTOLOGEN*

Herman SELDESLACHTS
(*UC Louvain-la-Neuve*)

1. Inleiding

De Brabantse jurist Antoon (Anthonis) Van t'Sestich [Van Tses-
tich / Van 't Sestich; Latijnse naam: Antonius Sexagius] (Brussel
ca. 1535–Mechelen 1585) was een telg uit een befaamde Leu-
vense patriciërsfamilie.¹ Na rechtenstudies te Leuven en Orléans
werd hij advocaat bij de Grote Raad te Mechelen.² Hij maakte zich

* Met dank aan wijlen prof. em. Raf Bosteels en aan de uitgevers van deze bundel voor hun waardevolle suggesties en opmerkingen. Voor verwijzingen naar het traktaat van Sexagius wordt de paginering (eventueel met de regelnummers) van Goemans' uitgave (1899–1900) gebruikt. De oorspronkelijke editie (nu toegankelijk via Google Books) is niet gepagineerd. De door Sexagius en andere vroegmoderne auteurs aangehaalde Nederlandse woorden worden vet gedrukt. Tenzij anders vermeld, zijn onze gegevens over de verschillende Brabantse dialecten deels op eigen waarneming gebaseerd, deels aan de verschillende delen van de *RND* (Blancquaert 1950–52, Vangassen 1940, Pée 1958) en aan de bekende *idiotica* en dialectwoordenboeken (cf. Bibliografie) ontleend. Voor het Leuven werd ook de beschrijving van Goemans (1897–1898) geraadpleegd. De heer G. Cauwenberghs uit Mechelen ben ik zeer dankbaar voor enkele inlichtingen aangaande het Mechelse dialect.

¹ De familie *Van t'Sestich* schijnt haar wortels te hebben in het Eifeldorp Sistig (uit *Sextiacum*; plaatselijke uitspraak: “Sestig”), waaraan ze haar naam ontleende. In Leuven bewaren de Van 't Sestichstraat en het huis Van 't Sestich (*Tsestiche huys*) op de Naamsestraat (zie Goemans 1899–1900: 175 n. 3) de herinnering aan dit sinds lang uitgestorven geslacht.

² Voor verdere bijzonderheden omtrent Antoon Van t'Sestich, zie Goemans (1899–1900: 175-179; 1930-32).

verdienstelijk door de bewerking van een juridisch handboek,³ maar zijn bekendheid dankt hij vooral aan het traktaat *De Orthographia Linguae Belgicae sive de recta dictionum Teutonicarum scriptura, secundum Belgarum, praesertim Brabantorum, pronuntiandi usitatam rationem* (“Spelling der Nederlandse taal, of de juiste schrijfwijze der Dietse woorden volgens de gewone uitspraak van de Nederlanders, inzonderheid de Brabanders”), dat hij in 1576 bij Jan Maes te Leuven in het licht gaf.

Na meer dan honderd jaar schijnt mij het ogenblik gekomen om dit werk weer onder de aandacht van een ruim publiek te brengen. Sinds de fundamentele studie die de Leuvense filoloog Leo Goemans – een der pioniers van de Nederlandse dialectologie – in de jaren 1899–1902 aan zijn heruitgave van Sexagius’ traktaat toevoegde, is inderdaad over deze voor taalhistorici uitermate leerzame tekst niets wezenlijks meer gepubliceerd.⁴ Hij werd ook nooit vertaald en is daarom wellicht minder toegankelijk voor hedendaagse lezers. De verwijzingen ernaar in de neerlandistische literatuur van de voorbije eeuw stammen meestal uit tweede of derde hand en gaan rechtstreeks of onrechtstreeks op de commentaar van Goemans terug. Het zal echter niemand verbazen dat dit baanbrekende werk na al die tijd op menig punt aan herziening toe is. Ook Goemans’ algemeen besluit, dat een eeuw lang kritiekloos in de vakliteratuur en de handboeken overgenomen werd,⁵ als zouden de in Sexagius’ verhandeling geciteerde Nederlandse voorbeelden in wezen het Mechelse dialect van de 16de eeuw weerspiegelen, kan m.i. niet zonder voorbehoud aanvaard worden.

³ *Practycke Civile des Edelen Heere M. Philips Wielandt [...]. Van nieuw oversien, gecorrigeert ende gesuppleert by Ant. van t’Sestich [...]*, Antwerpen: Hans de Laet, 1573 [meerdere heruitgaven] (zie Goemans 1899–1900: 177–178); het werk werd heruitgegeven door E.I. Strubbe (Amsterdam: Graphic, 1968).

⁴ Voor een synthetisch overzicht zie Goemans (1946).

⁵ Zo bij De Vooy (1931: 62; 1952: 69) en recenter bij Van Leuvensteijn (in: Van den Toorn – Pijnenburg – Van Leuvensteijn – Van der Horst 1997: 262), Dibbets (2001: 9), Van der Sijs (2004: 250) en Ooms – Van Keymeulen (2005: 23).

2. Opzet en belang van het traktaat

Vooreerst is Sexagius' traktaat een getuigenis van een toegenomen waardering voor de volkstaal en een opkomende belangstelling voor taaldidactiek. Afwijkend van de in zijn tijd gangbare praktijk wil de auteur het schrijfonderricht met de moedertaal laten beginnen. De studie van het Latijn mogen de kinderen pas aanvatten als ze de spelling van hun eigen taal onder de knie hebben. Daaraan wordt het originele standpunt gekoppeld dat deze spelling niet alleen eenvormig dient te zijn maar ook zoveel mogelijk in overeenstemming met die van het Latijn, m.a.w. de klanken van de moedertaal moeten met dezelfde letters of letterverbindingen weergegeven worden als die van het klassieke Latijn (hier treedt de renaissancistische bezorgdheid om de kwaliteit van het Latijn naar voren). Als de moedertaal klanken bezit die het Latijn niet kent, is de enige juiste oplossing het alfabet met nieuwe tekens aan te vullen. Zo kan de door haar vorm aan de *f* herinnerende omgekeerde digamma (𐌺) ingevoerd worden om de medeklinker *v* weer te geven⁶ (de Latijnse *v* beantwoordt immers aan de Nederlandse *w*),⁷ terwijl de "e caudata" (Ϸ) zich aandient om de meer open *e*-klanken te noteren.⁸

⁶ Het was Pontus de Heuter (1535–1602) in zijn *Nederduitse Orthographie* (1581) niet ontgaan dat hier een idee van keizer Claudius opgerakeld wordt (1581: 32; vgl. ook Goemans 1900–1902: 70). De Delftse geleerde voor-spelde al dat dit voorstel even weinig bijval zou kennen als dat van zijn illustere voorganger.

⁷ Sexagius denkt hoogstwaarschijnlijk aan de ook nu nog in het zuiden van het Nederlandse taalgebied betuigde bilabiale approximant.

⁸ Voor het gebruik van deze letter had Sexagius voorlopers in zijn taalgebied en daarbuiten (vgl. Goemans 1900–1902: 68). Men vindt het teken o.a. bij de Gentse spellinghervormer Joos (Joas) Lambrecht (bijv. *ghēnd* "mannekin van den ganzen" [1550: 47]) en in het beroemde *Tretté de la Grammeire Françoëze, fēt par Louis Meigrēt Lionoës* (Parijs, 1550).

a
b
c - k (als één letter beschouwd, ke genaamd; c is overbodig in de moedertaal ⁹)
d
ę (open e)
f (voorgestelde benaming: fa)
e
g (voorgestelde benaming: ga of ge)
h
i
[j: in de tekst aanbevolen voor de halfmedeklinker [j], maar in het overzicht over het hoofd gezien]
ǰ (“digamma inuersum” = [v]; voorgestelde benaming: va)
l
m
n
o
p
q
r
s
t
v (= [w])
u

⁹ Sexagius bedoelde ongetwijfeld dat men in het Nederlands i.p.v. c overal **k** kan schrijven, waarbij hij even uit het oog verloor dat de c ook voor de klank [s] kan staan (zoals in **doceert**, blz. 201, r. 20) – weliswaar enkel in Latijnse leenwoorden (en daar strookt dit niet met de klassieke uitspraak) – en bovendien in de digrammen **ch** en **sc** en het trigram **sch** voorkomt. Er is geen reden om met Goemans (1900–1902: 66 n. 2) aan te nemen dat de auteur per vergissing de c onder de in de moedertaal overbodige letters vermeldde i.p.v. de x. Goemans (1900–1902: 72-73) merkt zelf op dat in de woordenlijst duidelijk **k** boven **c** verkozen wordt en meent dat Sexagius in zijn systeem “behalve in den auslout en vóór t, alwaar c en k gelijkstaan, en in de geminatie waar hij **ck** schrijft, [...] overal elders de c door **k** heeft willen vervangen”.

x (komt in de voorbeelden niet voor)
y (overbodig in de moedertaal)
z (voorgestelde benaming: ze, i.p.v. het tweelettergrepige zeta)

Fig. 1 – Sexagius' hervormd alfabet (geciteerd in de *Appendix* bij het traktaat).

Deze vernieuwende ideeën zijn geen onrealistische beschouwingen van een wereldvreemde of excentrieke geleerde, maar blijken ingegeven door de pedagogische bekommernis van een vader wiens zonen de eerste stappen zetten in het Latijn. Een grondige kennis van die taal was destijds een noodzakelijke voorwaarde voor elke intellectuele vorming, en alles wat de studie ervan kon vergemakkelijken was dus welkom. De ervaring leerde nu dat kinderen die al in het Nederlands konden lezen zeer veel moeite ondervonden om zich de heel andere letter-klank-correspondenties van het Latijn eigen te maken. Zo kon men zelfs gevorderde Brabantse studenten *tu* (“jij”) of *tuum* (“jouw”) als *tau* en *tauum* horen uitspreken (blz. 225, r. 5-10): de jonge Brabanders lieten zich hier misleiden door een schrijfgewoonte in hun moedertaal, waar ze de uit Vlaanderen geïmporteerde spellingen **u**, **nu**, **huwt**, **duwt** als **au**, **nau**, **haut**, **daut** lasen.¹⁰ Die zware uitspraakfout tegen het Latijn kon gemakkelijk vermeden worden als men de Nederlandse woorden gewoon schreef zoals men ze uitsprak, met een tweeklank **au**.¹¹

Sexagius begreep dat ook het moedertaalonderwijs vóór alles gebaat was bij een consistente schrijfwijze. Zijn systeem zou eens en voorgoed komaf maken met de wanorde die de Nederlandse spelling van zijn dagen kenmerkte. Zo waren de gangbare grafieën **zeyt**,

¹⁰ We vernemen bovendien dat oudtijds, toen *i* in de Nederlandse spelling nog met de waarde van *ij* gebruikt werd, sommige Brabanders in Latijnse woorden als *qui* en *Maria* een tweeklank *ei* lieten horen (blz. 227, r. 3-5). Lambrecht (1550: 4) deelt ons mee dat de Brabanders in zijn tijd de letters *u* en *i* resp. *eu* en *ei* noemden (zie het citaat in voetnoot 14).

¹¹ Als we thans in de standaardtaal [y:] en [ny:], [hy:wə(n)] en [dy:wə(n)] zeggen, in strijd met zowel de Hollandse als de Brabantse dialectale uitspraak, dan is dat aan deze traditionele (West-)Vlaamse grafieën te wijten: de standaardtalige uit-

vagen, claer in Brabant exogene (Vlaamse) spellingen waaraan een uitspraak *zëët*, *vëgen*,¹² *clëër* beantwoordde (blz. 197). Mocht men deze woorden consequent op zijn Brabants spellen,¹³ dan was alle verwarring meteen uitgesloten. En welke zin had het *zoect* te schrijven terwijl iedereen in Brabant *zuct* zei (blz. 205, r. 28-29)? Of *wijn* met een “dubbele i” (de letter *j* gold toen nog als een variant van de *i*), hoewel dit met een tweeklank *ei* uitgesproken werd?

Traditionele spelling	Sexagius' spelling
v (= u)	au
nu	nau
huwt	haut
duwt	daut
zeyt	zëët
vagen	ɳëgen
claer	clëër
moede	mu
zoect	zuct of zukt
wijn	vëin

Fig. 2 – Enkele voorbeelden van divergentie tussen de traditionele (Vlaamse) spelling en de Brabantse uitspraak.

Uit de aangehaalde voorbeelden blijkt al genoegzaam de particularistische instelling van de auteur. Zonder de – toen allerminst evidente – optie van een algemene Nederlandse omgangstaal te

spraak heeft zich uiteindelijk naar de schrijfwijze gericht (vgl. Schönfeld – Van Loey 1970: 84; Goossens 1993: 14 [= 1992: 42]; 2008: 185-188).

¹² In Sexagius' systeem moet dit ɳëgen worden, maar in dit stadium spelt de auteur het woord nog met v omdat hij de vervanging van deze letter door het nieuwe teken ɳ nog niet besproken heeft.

¹³ Men mag hierbij niet vergeten dat het ontbreken van een standaarduitspraak een voor het hele taalgebied geldende letter-klankcorrespondentie onmogelijk maakte.

overwegen, nam hij de dialectale verscheidenheid als gegeven aan en gunde hij iedereen de vrijheid om zich in de spelling naar zijn streektaal te richten. Als trotse Brabander illustreerde hij dit beginsel aan de hand van zijn eigen Brabants dialect. Maar ook het Brabants was verre van eenvormig, en zo behoorde bijvoorbeeld een Brusselaar **boort** te schrijven en een Antwerpenaar **boert**, elk in overeenstemming met zijn uitspraak (blz. 204, r. 11-16).¹⁴

De voorgestelde hervormingen zouden volgens de auteur niet alleen de efficiëntie van het Latijn-onderricht ten goede komen, maar ook een gunstige weerslag hebben op de uitspraak van deze taal. De leerlingen zouden voortaan immers reeds van bij het begin de juiste waarde van alle lettertekens in het Latijn kennen. Wie bijvoorbeeld in zijn moedertaal gewoon was de letter *v* als een bilabiale [w] uit te spreken, zou dat uiteraard ook in het Latijn doen.¹⁵

¹⁴ Voor de interpretatie van deze passage zie verder voetnoot 55 en vgl. ook Goemans (1900–1902: 76). – Zijn particularisme had Sexagius met Joos Lambrecht gemeen, die in de inleiding tot zijn *Néderlandsche Spellijnghe* schreef: “Niet dat mijn meenijnghe of verstand zy / dat de Hollanders/ of Brábanters haar eighen manieren van uitsprake / op de Vlaamsche wíze / of de Vlámijnghen ende Vriezen haar pronunciacië / op de Brábantsche / of Hollandsche uitsprake veranderen zullen: maar dat elc in tsine zulke termen of silleben van spráken / als hy in zijnder moeder tálen ghebruukt, de zelve déghelic / ende met zulken letters alsser toe dienen / spellen magh. Exempel: Zo waar de Zealander pronunciëerd Jae / daar en behoard hy in tspellen van den zelve woorde den Vlámijngh noch den Brábanter niet te volghen / aldus Ja: of hy moeste oac zoa spréken. Van gheliken schrijft de Brábanter qwálic búten, ghemercet dat hy tselfde woord pronuncieerd ende uitspreect aldus / beuten: maar de besonder faute van dézen es / dat hy de letter u quálic naamd / zeggheude eu / des ghelijcs námende i ei” (Lambrecht 1550: 4). Het lijkt me niet uitgesloten dat Sexagius op een of andere wijze kennis had van Lambrechts werk.

¹⁵ Sexagius' verhandeling is aldus ook een bron van informatie over de praktijk en theorie van de uitspraak van het Latijn in onze gewesten tijdens de Renaissance. Daar bij de bespreking van de verschillende klanken en hun schrijfwijze meestal ook Franse voorbeelden aangehaald worden, verschaft dit werk ook interessante gegevens over de 16de-eeuwse uitspraak van het Frans.

Waren Sexagius' voorstellen te radicaal en te particularistisch om toegepast te worden,¹⁶ dan heeft zijn arbeid toch op een andere manier geloond. Zijn spellingtraktaat levert ons een unieke beschrijving uit eerste hand van het klankstelsel van een Nederlands dialect uit de 16de eeuw.¹⁷ Zo weten we bijvoorbeeld dankzij Sexagius, en alleen dankzij hem, dat het toenmalige Brabants stemhebbende occlusieven en fricatieven aan het wordeinde kende als gevolg van de toen nog vrij recente sjwa-apocope.¹⁸

ic bee ^ɫ [ik be:v] ¹⁹ ("ik beef")	ɫ ei ^ɫ [væ:iv] ("vijf")
ɫ liig [vli:ɣ] ("vlieg")	droeg [dru:ɔɣ] ("droog")

¹⁶ In zijn voorwoord (blz. 187-188) merkt de auteur op dat zijn werkje hem waarschijnlijk meer kritiek dan roem zal opleveren. Op kritiek heeft hij inderdaad niet lang moeten wachten. Enkele jaren na de publicatie verweet Pontus de Heuiter hem "plat Brabants" te willen leren schrijven (1581: 15) in plaats van naar een algemene taal te streven. – De invloed van Sexagius' traktaat op onze moderne spelling is hoogstens indirect geweest (vgl. Goemans 1899–1900: 173). In enkele gevallen stemmen Sexagius' suggesties overeen met voorstellen van andere hervormers waarvan sommige zich uiteindelijk doorgezet hebben (bijv. de verdubbelde *a* i.p.v. *ae*, de vervanging van *c* door *k*, het constante gebruik van *z* voor de stemhebbende sisklank).

¹⁷ Het gaat bovendien om het dialect dat toen in de Nederlanden het meeste aanzien genoot en waarmee zelfs Keizer Karel V enige vertrouwde schijnt gehad te hebben (cf. De Grauwe 2000).

¹⁸ Vgl. Goemans (1948: 282). Dit verschijnsel bestond tot voor kort nog in sommige Limburgse dialecten (zie Goossens 1978). Goossens (1978: 10-12) toont overigens aan de hand van ouder dialectmateriaal aan dat op het einde van de 19de eeuw in het Oost-Vlaams-Brabantse overgangsgebied nog sporen van deze toestand te vinden waren (te Geraardsbergen o.a. *groov* "graaf" en *neev* "neef", die ook onder Sexagius' voorbeelden voorkomen). Stemhebbende eindfricatieven zijn ook in Noord-Oost-Nederland (o.a. Twente) bekend (zie Schoemans – Van Oostendorp 2004; Van Oostendorp 2007). De apocope van [ɔ] in de 1ste p. enk. van de praesensvervoeging met behoud van stemhebbendheid in Nederlandse dialecten wordt besproken door Goeman (1992: 106).

¹⁹ Het spreekt vanzelf dat de hier geboden fonetische transcriptie van Sexagius' voorbeelden geen aanspraak kan maken op absolute exactheid.

viez [wi:əz] (“wees[kind]”)	bēuz [bœ:yz] (“buis”)
bed [bɛd] (“bed”)	īerd [jæ:rɛd] (“aarde”)
Minimaal paar: screef ^d [sxre:v] (“schreef”, “lijn”) ≠ screef [sxre:f] (“[hij] schreef”)	

Fig. 3 – Voorbeelden van stemhebbende medeklinkers aan het wordeinde.

In deze bijdrage beperk ik mij hoofdzakelijk tot een algemene voorstelling van het traktaat en zoek ik een antwoord op de vraag naar het precieze dialect dat erin beschreven wordt (een reconstructie van Sexagius' Brabants klankstelsel hoop ik in een volgende publicatie te kunnen bieden).

3. Opbouw en indeling van het werk

In een omstandig voorwoord, met een opdracht aan zijn geleerde vriend Jacobus Susius (Jacob Suys),²⁰ en de daaropvolgende algemene inleiding zet Sexagius zijn opzet uiteen. Daarna behandelt hij achtereenvolgens de klinkers, de tweeklanken (diftongen) en (heel bondig) de drieklanken (triftongen) en ten slotte de medeklinkers. In een korte slotparagraaf hekelt hij de tirannie van de traditie²¹ en spreekt de hoop uit dat men met zijn voorstellen rekening zal houden en ze waar nodig verbeteren. Om de ledige bladzijden van het laatste katern op te vullen heeft hij nog een *Appendix* toegevoegd met een overzicht van zijn hervormd alfabet (zie fig. 1

²⁰ Over Jacob Suys (Zierikzee 1520–Luik 1592), een Mechelaar van Hollandse afkomst, zie Goemans (1899–1900: 179) en Bostoën – Binnerts-Kluyver – Hattink – Van Lynden-de Bruïne (2002: Noot *ad* 13/55).

²¹ Met de Romeinse komediedichter Terentius (*Heautontimoroumenos* IV, 7, 11) betreurt hij dat de macht der gewoonte zoveel kwaad aanricht: “Quam multa iniusta ac prava fiunt moribus!”. Een inhoudelijke verwantschap met de zinspreuk van Joos Lambrecht, “Cessent solita, dum meliora” (door Lambrecht zelf verdietst als “Maar laat altijd taudē als ghy ean bēter vind” [1550: 6] en door Dibbets [2001: 11] als “Laten we de sleur voor het betere opgeven”), valt niet te miskennen.

hierboven) en een uitgebreide woordenlijst waarin zijn spellingbeginselen toegepast zijn en die als les- en oefenmateriaal kan dienen.

4. Een fonologische spelling?

Wat anachronistisch gesteld, kan men zeggen dat Sexagius een ‘fonologisch’ principe hanteert, in die zin dat hij verschillende fonemen (een begrip dat bij hem hoogstens intuïtief aanwezig is) waar mogelijk met verschillende lettertekens noteert. In dit verband bedient hij zich tot op zekere hoogte al van de methode van de minimale (of quasi-minimale) woordparen.

<p>węch (“weg” [subst.]) ≠ wech (“weg!” [bijw.]) Vgl. hedendaags Leuvens [nə wæx] ≠ [əwɛx]</p>
<p>spęł (“speld”) ≠ spel (“spel”) Vgl. Leuvens [ɛn spæł] ≠ [ɔ spel]</p>
<p>bęłt (“bel(t)” [imp.]) ≠ belt (“beeld”) Vgl. Leuvens [bæłt] ≠ [ɔ belt]</p>
<p>lęien (“lijden”) ≠ laien (“leiden”) ≠ laeen (“laden”)</p>
<p>bęit (“bijt” [imp.]) ≠ bait (“beid(t)”, “wacht” [imp.]) ≠ baet (“baad(t)” [imp.] of “[het] baat”)</p>
<p>noit (“nooit”) ≠ noet (“nood”)</p>

Fig. 4 – Enkele voorbeelden van minimale woordparen.

Weliswaar verwaarloost hij om didactische redenen – een goed pedagoog moet in het begin de al te complexe realiteit wat vereenvoudigen²² – fonologische opposities met een gering functioneel rendement. Zo acht hij het overbodig om in het schrift het onderscheid uit te drukken tussen de vrij zeldzame (en alleen vóór *r* voorkomende) [æ:]-klank en de veel frequentere [ɛ:]: beide

²² Dit pedagogische principe wordt duidelijk uitgesproken bij de behandeling van de “drieklanken” (blz. 233-234), waar hij zich tot *oui* beperkt (bijv. in *mouien* “moeien” en *houillen* “houillen, steenkool”) en verklaart andere “drieklanken” vereenvoudigend onder de tweeklanken besproken te hebben.

fonemen worden met het teken ϵ (e) weergegeven.²³ Ook voor de “tweeklanken” **ae**, **eu**, **ie**, **oe** en **oi** (en misschien nog andere) moeten we op grond van de herkomst (en de toestand in de hedendaagse dialecten) met zekerheid twee verschillende realisaties (lang en kort) aannemen. Waarschijnlijk ging het hier tevens om een praktische kwestie: de auteur zag geen mogelijkheid om de korte variant grafisch van de lange te onderscheiden.²⁴

leēft (“leeft”)	[ɛ:]
⇨ ēer (“ver” en “var” [“jonge stier”])	[æ:]
meulen (“molen”), treuren	[ø:]
meulder (“molenaar”), veurm (“worm”)	[œ]
maeen , maet (“maaïen”, “maait” ²⁵)	[ɔ:i] (?)
maelt (“maalt”)	[ɔ] (?) ²⁶

Fig. 5 – Voorbeelden van verwaarlozing van klankverschillen in Sexagius’ spelling.

²³ “Non ignoro nonnulla ex istis paulo diductiore quàm alia ore pronuntiari, sed quia nisi a crassioribus primum erroribus vulgus nostratum reuocare constitui, consulto abstineo ab exactiore horum inter se distinctione; sufficitque si in praesentiarum commonstrauero quàm longo interuallo eorum pronuntiatio à vocalis e, qua scribi solent, pronuntiatione distet” (blz. 199, r. 28-200, r. 6) [“Ik weet wel dat sommige hiervan [nl. van de aangehaalde woorden met e] met wat wijder opengesperde mond uitgesproken worden dan andere, maar omdat ik onze landgenoten eerst en vooral van de grofste dwalingen wou afbrengen, zie ik er bewust van af deze nauwkeuriger te onderscheiden. Voor het ogenblik volstaat het aan te tonen hoezeer hun uitspraak van die van de klinker e, waarmee ze gewoonlijk geschreven worden, verschilt.”]

²⁴ In het geval van **ie** (de voor de “scherplange” e en haar verkorte variant voorgestelde schrijfwijze) doet hij een poging: voor de lange (niet-verkorte) variant wordt een spelling **iee** of **iê** gesuggereerd (bijv. **beschiêt** [bæxi:ət] “bescheid”, **geriêt** [γəri:ət] “gereed”) die elders in het traktaat evenwel niet gebruikt wordt.

²⁵ De interpretatie van **maet** als “meet” bij Goemans (1900–1902: 96) is een lapsus (verwarring van de Latijnse vertaling **metit** “[hij] maait” met **metitur** “[hij] meet”) die hij later rechtgezet heeft (1948: 283).

²⁶ Een verantwoording van deze ten dele hypothetische fonetische interpretaties hoop ik te kunnen bieden in een volgende studie over het klankstelsel van Sexagius’ Brabants.

5. Welk dialect beschreef Sexagius?

5.1. *Een algemeen Brabantse omgangstaal?*

Goemans (1900–1902: 75-79) stelde reeds de vraag of de verhandeling van Sexagius een soort algemeen beschaafd Brabants weer-spiegelt. Het feit dat Sexagius nergens van zo'n algemene taal gewag maakt maar integendeel op uitspraakverschillen tussen Leu-vens en Brussels of tussen Brussels en Antwerps wijst, deed Goemans besluiten dat op het einde van de 16de eeuw een algemene uitspraak in onze gewesten al evenmin bestond als in zijn eigen tijd. Ik ben het volledig met Goemans (1900–1902: 75-76) eens dat onze streken in vroeger eeuwen geen eenvormige “beschaafde” omgangstaal kenden,²⁷ maar toch kan men niet om de vaststelling heen dat sommige van de bij Sexagius als voorbeeld geciteerde woorden moeilijk als zodanig tot de Brabantse spreektaal behoord kunnen hebben. De enig mogelijke verklaring is dat ze onder invloed van de schrijftaal staan, m.a.w. op spellinguitspraak berusten. Het verdient hier benadrukt te worden dat lang voordat een Nederlandse standaardtaal ingang vond er een enigermate gestandaardiseerde schrijftaal was die zekere fonetische, grammaticale en lexicale verschillen vertoonde ten opzichte van de spreektaal. In deze schrijftaal kwamen tal van technische termen en archaische vormen voor die in de spreektaal niet of niet meer gebruikelijk waren. Het kan ook bijna niet anders dan dat er naast het “platte” dialect van de ongeletterde massa een door deze geschreven taalvorm beïnvloede uitspraakstijl bestond die bij het lezen van literaire,²⁸ ambtelijke, juridische en wetenschappelijke teksten evenals in sermoenen en gebeden gebezigd werd.²⁹ Die situatie bleef in de

²⁷ Later heeft Goemans (1934) dit standpunt tegen andersluidende opvattingen opnieuw verdedigd. Vgl. ook Goemans (1946).

²⁸ Men denke hier ook aan de in Sexagius' tijd bloeiende rederijkersliteratuur.

²⁹ Aan dit hogere taalregister hebben alle dialecten de deftige vormen *vader*, *moe-der* ontleend i.p.v. de klankwettige *vaa(ie)r*, *moe(ie)r*, die enkel nog in overdrachtelijke zin gebruikt worden of naar lagere registers afgedaald zijn. Sexagius'

Zuidelijke Nederlanden voortduren tot in de 18de of het begin van de 19de eeuw (cf. Verlooy's jammerklacht over de erbarmelijke staat van het Nederlands in Brussel³⁰). De invloed van de boekentaal op de spreektaal wordt ook door Sexagius zelf erkend: in een intrigerende passage klaagt hij over het taalbederf dat volgens hem van de rechtbanken uitgaat (blz. 225-226), waarbij hij zover gaat bepaalde eigenaardigheden van de Vlaamse (i.t.t. de Brabantse) uitspraak aan Franstalige juristen toe te schrijven die het Nederlands uit de boeken leerden.

Ik wil in dit verband drie vormen bespreken die m.i. zeer waarschijnlijk op een leesuitspraak berusten, nl. **veel** (𐀀 eel; blz. 196, r. 12; 198, r. 4; 201, r. 16; 239, r. 12; 244, r. 11), **weduwe** (blz. 237, r. 11) en **dēuuel** (blz. 227, r. 19).³¹ In zijn juridische pleidooien heeft onze auteur deze woorden vermoedelijk zo uitgesproken als hij ze hier schrijft (en zo zijn ze ook opgenomen in de latere standaardtaal), maar op straat hoorde men in die tijd in Brussel, Mechelen en elders in Brabant ongetwijfeld *veul*, *weev* en *duvel* zeggen.

Voor *veel* gebruiken de niet-ontrondende³² dialecten thans in bijna heel Brabant de vorm *veul* en dat kan in de 16de eeuw moeilijk anders geweest zijn. Alleen ten zuidwesten van Brussel komt *veel* voor, zoals in het naburige Oost-Vlaanderen.³³ Het exogene

tijdgenoot Gabriel Meurier heeft het meermaals over een "vulgaire" (d.i. omgangstalige) wijze van uitspreken, bijv. de *d*-loze uitspraak van *vader*, *nader*, *neder*, *leder*, *moeder*, *broeder* (zie Goemans 1904–1905: 270, 272, 274, 284).

³⁰ "Men spreekt-er schier niet als de straet-tael" (Verlooy 1784: 79). Vgl. ook de opmerking dat "de spraek der welopgebrachte en geleerde lieden zoo wel in onze tael als in alle andere verschilt van die van 't straetvolk" (1784: 117).

³¹ Sexagius citeert **veel**, **weduwe** en **dēuuel** hier nog met de traditionele *v*, *w* en *u* (= *v*), omdat de vervanging van deze tekens door 𐀀 (= [v]) en v [= w] nog niet aan de orde geweest is.

³² Sexagius' voorbeelden komen duidelijk uit een niet-ontrondend dialect (vgl. **meulen**, **Leuuen** e.a.).

³³ De afbakening van het *veel*-gebied bij Belemans – Goossens (2000: 151) stemt noch met de gegevens van Vangassen (1940) noch met mijn eigen waarnemingen overeen. Op de ontrondingsgebieden na kennen het midden en oosten van Vlaams-Brabant uitsluitend *veul*.

vele was echter vanouds de norm in de schrijftaal en daarnaar schijnt zich Sexagius' uitspraak gericht te hebben.

Het woord **weduwe**³⁴ had in de Brabantse spreektaal zeker reeds zijn eind-*e* en zijn intervocalische *-d-* verloren;³⁵ vóór de apocope van de *-e* moet bovendien de *-w-* in [v] overgegaan zijn (de moderne dialecten hebben *weef*). Kortom: het volk moet in Sexagius' tijd [we:v] gezegd hebben – een vorm die te Brussel al in de 15de eeuw geattesteerd is³⁶ – en **weduwe** kan niet anders dan een schrijftaaltvorm zijn (cf. Goemans 1900-1902: 118).

Het woord **dēuuel** heeft bij Sexagius een diftong zoals in de huidige standaardtaal. In het moderne Brabants is dit echter een van de weinige woorden die zich wegens hun affectief karakter aan de diftongering van de lange *u* onttrokken hebben (vgl. Schönfeld – Van Loey 1970: 87). Misschien bestonden in Sexagius' tijd twee uitspraken naast elkaar: de normaal geëvolueerde vorm *duivel* en een volkse affectieve variant *duvel*,³⁷ die in de gesproken taal mettertijd veralgemeend werd.³⁸ Maar het is

³⁴ Het woord wordt in die vorm geciteerd als tegenhanger van het Latijnse *vidua* in een lijst van woorden waarin de Nederlandse *w* telkens aan een *v* in de Latijnse equivalenten beantwoordt; in Sexagius' systeem moest ook in het Nederlands de *w* overal door *v* vervangen worden.

³⁵ Tal van voorbeelden hiervan bij Sexagius, waaronder **neer** en **zeeg** uit *neder* en *zedig*. Interessant is in deze context dat Joos Lambrecht in zijn *Nederlandse Spellijnghe* (1550: 50) uitgerekend “**Weeukin / van weduwe: weuwe / weuwere**” als voorbeelden van de tweeklank *eeu* citeert.

³⁶ Vgl. Vangassen (1954b: 239): *vander veeven* = *vander wedeve* = *der vedeuen* (1484-1485). Een ander mogelijk getuigenis van de overgang van de intervocalische *w* in *v* is *de nyv* [= *nieuwe*] *schuur* uit Leuven in 1508–1509 (Vangassen 1954b: 628, 643). Weliswaar gewaagt Sexagius (blz. 234, r. 11-12) ook van een diftong **iu**, waarmee hij misschien de tweeklank in *nieuw* bedoelt.

³⁷ Kiliaan (1599: 88, 102) vermeldt **duyuel**, **duuel** en **dieuel**; de laatste twee vormen etymologiseert hij resp. als **d'uu**el en **die** **euel**, d.w.z. “de euvele”, zoals men ook **de quade** en **de boose** zegt.

³⁸ Andere voorbeelden van ontbrekende diftongering van de lange *u* of *i* zijn *duzend* en *vies* (dit laatste ook in de standaardtaal). Zoals ik zelf heb kunnen vaststellen, herhaalt zich dit verschijnsel bij *vies*: sommige Zuid-Brabantse dialectsprekers laten hier de voor deze dialecten kenmerkende diftongering van [i:] tot [e:i] achterwege.

minstens zo waarschijnlijk dat het diftongische **dēuuel** gewoon een spellinguitspraak is.³⁹

5.2. 16de-eeuws Mechels?

Beschreef de auteur inderdaad het Mechelse dialect van de 16de eeuw zoals sedert Goemans' studie de *communis opinio* geworden is (Goemans 1900–1902: 118; vgl. ook 1900–1902: 79 en 1930–32: 811–812)? Goemans dacht dat Sexagius' eigen taalgebruik allerlei invloeden ondergaan had en derhalve niet eenvormig was. Dat is inderdaad niet onaannemelijk: hij was als zoon van een Leuvense vader in Brussel geboren en opgegroeid, hij had in Leuven gestudeerd, zijn moeder en echtgenote waren van Mechelen, de stad waar hij jarenlang woonde en werkte, en hij onderhield contacten met geleerden uit verschillende streken. Toch geloofde Goemans dat Sexagius één welbepaald dialect heeft willen beschrijven, naar alle waarschijnlijkheid dat van zijn woonplaats Mechelen, een stelling die hij door een grondige taalkundige analyse bevestigd achtte (cf. ook Goemans 1946: 142).

Als we nu de door Sexagius geciteerde woorden op hun “geografische binding” toetsen, dan blijken de meeste daarvan geen specifieke lokale kenmerken te vertonen, maar te beantwoorden aan wat men waarschijnlijk in de 16de eeuw overal in Brabant kon horen, of toch minstens in de vier grote Brabantse steden waar onze auteur naar eigen zeggen regelmatig kwam. Het enige kenmerk dat op het eerste gezicht ondubbelzinnig Mechels schijnt te zijn is de uitspraak van de lange *a* als [a:], maar we zullen zien dat zelfs dat niet onproblematisch is. Anderzijds wijst de vorm **douie?** (“doe je?”; *Appendix*, blz. 243, r. 22) onmiskenbaar in de richting van Brussel, waar men vandaag nog *dooje* (“doe je”) zegt.⁴⁰

³⁹ De Antwerpenaren in Huygens' *Trijntje Cornelis* (1653) zeggen *duvel*.

⁴⁰ Zie De Vriendt (2003: 90): *dooje* “doe je”. Soortgelijke vormen zijn *stoje* “sta je” (De Vriendt 2003: 93), *èje* “heb je”, *goje* “ga je” (De Vriendt 2003: 91), *zaaj(e)* “ben je” (De Vriendt 2003: 95). Vgl. ook zin 65 in Vangassen (1940): “Gaat gij vandaag niet kaarten?” (voor de verspreiding van *goje* zie deel II, kaart 131).

Het gaat dus niet om een Hollandse indringer zoals Goemans dacht.⁴¹

Van enkele woorden zou men evenwel het authentiek Brabantse karakter kunnen betwijfelen en herkomst uit het Noorden vermoeden. Hier denk ik op de eerste plaats aan **moi** (“mooi”; blz. 230, r. 4), maar dit woord staat bij Kiliaan vermeld zonder enige verwijzing naar noordelijke herkomst.⁴² Ook **mal** (blz. 197, r. 3), dat vandaag als Noord-Nederlands aangevoeld wordt,⁴³ was blijkens Kiliaan in de 16de eeuw in het Zuiden gangbaar.⁴⁴ Verder is er het adjektief **beroit** (“berooïd”; blz. 230, r. 3; *Appendix*, blz. 242, r. 20),⁴⁵ waarvoor men een noordelijke oorsprong vermoedt,⁴⁶ maar dat ook bij Kiliaan⁴⁷ en in zuidelijke literaire teksten uit de 16de eeuw aangetroffen wordt,⁴⁸ en bij Joos Lambrecht (1550: 54) als **beroid** onder de voorbeelden van de klinkergroep **oai** of **oay** verschijnt. Ook **heus** (“heus” in de zin van “beleefd”; blz. 228, r. 18)

⁴¹ Zie Goemans (1900–1902: 109, 118), die ten onrechte meent dat **douie** nergens in het Brabants bekend is.

⁴² Zie Kiliaan (1599: 321): **Moy** “Comptus, ornatus, elegans” en de afleidingen **moyaerd** “Homo elegans, bullatus, ostentator”, **moyaerdije** “Lenocinium, ostentatio”, **moykens** “Comptè, ornate”. Ook Pijnenburg (2002: 3) merkt op dat *mooi* eertijds “in Vlaanderen, blijkens de afleiding *moyart* (1288), bekend [moet] zijn geweest” (vgl. nog de Vlaamse familienaam *Moyaert*).

⁴³ Zie ook *WNT IX* [1913], 131: “Zeer weinig gebruikelijk in Zuid-Nederland”.

⁴⁴ Zie Kiliaan (1599: 302): **Mal** “Lascivus, petulans: & Stultus, insulsus, insanus”, met de samenstellingen en afleidingen **mal-kruyd**, **mallen**, **mallaerd**, **malligheyd**. Tuerlinckx (1886: 378) vermeldt de samenstelling *maljaren* “tijd waarin men lichtzinnig leeft”.

⁴⁵ In de tekst met “*facultatibus exutus*” (“zonder bestaansmiddelen”) en in de *Appendix* met “*pauper*” (“arm”) vertaald.

⁴⁶ Men leidt het uit het Fries af: zie Van Helten (1896) en Franck – Van Wijk – Van Haeringen (1936: 52). Zie echter ook Mak (1950: 302), die een verband met *rooi* “ellende” (z.i. uit Oud-Frans *desroi*, *derroi*) veronderstelt. De Friese etymologie wordt ook betwijfeld door Philippa – Debrabandere – Quak – Schoonheim – Van der Sijs (2003–2009).

⁴⁷ Zie Kiliaan (1599: 38): **Be-royt. j. berooft** “Depauperatus”.

⁴⁸ Bijv. bij Anna Bijns (*Seer scoon ende suyver boeck, verclarende die mogentheyde Gods, ende Christus ghenade, over die sondighe menschen*, 1567, *Refereyn* 41): “een schamel bedelaer arm en beroyt”.

en **gecken** (“voor de gek houden”; blz. 199, r. 18), die voor een hedendaagse Vlaming Hollands aandoen, vinden we zonder verwijzing naar vreemde herkomst bij Kiliaan.⁴⁹ Zou het bij sommige van deze woorden niettemin om dialectvreemde elementen gaan, dan kan Sexagius ze uit de schrijftaal gekend hebben of er door gesprekken met Noord-Nederlanders, zoals de uit Holland afkomstige huisvriend Jacob Suys, aan wie hij zijn traktaat opdroeg, mee vertrouwd geweest zijn.

Behalve **douie?**, dat enkel als Brussels beschouwd kan worden (elders in Brabant zegt men *doede?*), treffen we in het door Sexagius geboden taalmateriaal nog een beperkt aantal regionaal (eng) begrensde of toch geografisch enigszins lokaliseerbare kenmerken aan. Ik heb de betrokken vormen hieronder in een tabel samengebracht en voorzover mogelijk de vermoedelijke overeenkomsten en verschillen aangeduid met het 16de-eeuwse Brussels, Mechels, Leuvens en Antwerps. Natuurlijk ben ik me er van bewust dat we voorzichtig moeten zijn met extrapolaties vanuit de moderne vorm van die dialecten.

Beginnen we met enkele *fonetische* criteria.

- Sexagius beschrijft de klinker van **vaan**, **gaat**, **laat** enz. als de lange tegenhanger van de korte **a** in **van**, **gat**, **lat**, ..., dus als [a:]. Door deze zuivere lange [a:] onderscheidt het huidige Mechels zich opvallend van de meeste andere Brabantse dialecten, die de lange *a* in een *o*-klank hebben laten overgaan.⁵⁰ Anderzijds deelt het Mechels wel met het Brussels, Leuvens en Antwerps de verkorting van deze lange *a* tot *o* vóór bepaalde medeklinkergroepen,

⁴⁹ Kiliaan heeft de trefwoorden **Heusch** “Ciuilis, vrbanus, modestus [...]”, met de afleidingen **heuscheyd** “Ciuilitas, vrbanitas, modestia [...]” en **heuschelick** “Ciuiliter, humanè, benignè” (1599: 188), en **ghecken** “Morionem agere” alsook **ghecken. j. Spotten** “Ridere, deridere, ludibrio habere, ludificare” en **ghecken** “Ludere, iocari” (1599: 147). – D’Hoop (1944: 109) kent *gek* in het dialect van Tienen. Een pseudo-dialectwoord uit de schooltaal?

⁵⁰ Over deze merkwaardige Mechelse [a:] zie Goemans (1931; 1948: 283), Van-gassen (1954a), Van Loey (1961: 196-214), Belemans (1998: 27-28) en Belemans – Goossens (2000: 137-138) met kaart.

bijvoorbeeld *mokt* “maakt”, *wokt* “waakt”,⁵¹ wat laat veronderstellen dat ook dit dialect ooit de velarisering van de lange *a* gekend heeft.⁵² Maar zelfs als men in de 16de eeuw te Mechelen zoals vandaag de [a:]-uitspraak hoorde, dan is dat nog geen voldoende argument om het door Sexagius beschreven dialect met het Mechels te vereenzelvigen. Men moet immers bedenken dat de [a:]-realisatie ook over een vrij ruim gebied ten zuidwesten van Mechelen verspreid is en in de eerste helft van de twintigste eeuw nog tot in de Brusselse agglomeratie (Jette) reikte.⁵³ Een uitgebreidere bespreking van deze kwestie moet ik voor een volgende publicatie bewaren.

- De door *ie* weergegeven “stijgende diftong” [jæ:] of [jɛ:] in **piert** (“paard”), **stiërt** (“staart”) en dgl. is typisch voor een groot deel van de zuidelijke Brabantse dialecten, met name die van Brussel, Leuven en Mechelen en een deel van de Antwerpse Kempen.⁵⁴
- Het door Sexagius beschreven onderscheid tussen de twee korte *e*-fonemen (**spel** “spel” tegenover **spel** ‘speld’) is tegenwoordig het best bewaard in Leuven en de oostelijke helft van Vlaams-Brabant, maar in de 16de eeuw was het waarschijnlijk

⁵¹ Zie Diddens (1986: 13-14; 1999: I, 13; II, 7), met voorbeelden. Bij Sexagius vinden we daarentegen vormen als **waacten**, **craacten** (blz. 209, r. 7).

⁵² Voor deze verkorting in het Mechels geeft Vangassen (1954a: 165) een zeer vroege bewijsplaats (*moct* naast het gewone *maect* in de stadsrekeningen van 1390–1391). Hieruit leidt Van Loey (1961: 208) af: “Vermoedelijk was het *o*-stadium [voor de lange *a*] reeds eind 14de eeuw bereikt”. Van Loey (1976: 34) citeert een aantal grafieën die op een *o*-uitspraak van de oude lange *a* in Brabant wijzen vanaf de late 14de eeuw.

⁵³ Over de verspreiding en recente terugdringing van deze [a:] vgl. ook Belemans (1998: 27-28).

⁵⁴ Het Antwerps heeft deze realisatie mogelijk ook gekend. De Antwerpenaar Guilelmus Bolognino (1590–1669) gebruikt in zijn verhandeling *Niuue Noodelicke Ortographie* (Antwerpen, 1657) in dergelijke woorden de spelling *ie*: *dwiërs*, *hiërt*, *kiërs* enz. (zie daarover Goemans 1929: 604-605). Ook in Bredero’s *Spaanschen Brabander* uit 1617 is deze klank duidelijk geattesteerd (bijv. *pyaart*; v. 634 [ed. Stutterheim 1974]), evenals in Huygens’ *Trijntje Cornelis* uit 1653 (bijv. *piaerd*; v. 705, 1496 [ed. Hermkens – Verhuyck 1997]). Behalve in [jæ:rt] “aarde” zegt het huidige stad-Antwerps hier evenwel [ɛ:ə] (vgl. Smout 1905: 150).

- nog in het hele zuiden en oosten van het Brabantse dialectgebied verspreid (zie de bespreking bij Belemans – Goossens 2000: 99-100 met kaart).
- De met palatalisering gepaard gaande verkorting in de imperatief **laet** “laat” (blz. 224, r. 2; *Appendix*, blz. 244, r. 3) is vandaag kenmerkend voor het Brussels ([lɔ̃t(j)]) en Mechels ([loet]); het (stad-)Leuvens en (stad-)Antwerps zeggen [lɔt].
 - Voor Sexagius is er kennelijk geen verschil tussen de klinker van **op** en die van **bot** (zie de *Appendix*, blz. 242, r. 16). Dat is te Brussel het geval, niet in de drie andere steden, waar de klinker van *op* meer gesloten is ([up], [ʊp]). Jammer genoeg vinden we in dit traktaat geen andere voorbeelden van de klinker die de Oudwestgermaanse korte [u] in gesloten lettergreep vóór labialen en velaren vertegenwoordigt (als in *om*, *jong*); in het huidige zuidelijke Brabants beantwoordt hier algemeen een [u] (of [ʊ]) aan de [ɔ] van de standaardtaal.
 - De eenlettergrepige vormen **bed**, **zon**, **spel** en **bɛl** komen met het Leuvens, Mechels en Antwerps overeen, niet met het Brussels, dat bij substantieven na een beklemtoonde korte klinker gevolgd door een stemhebbende medeklinker de eindsjwa bewaard heeft en tot op heden *bedde*, *zonne*, *spelle*, *belle* zegt (zie Pletinckx 2002).
 - Sexagius duidt een verschil aan tussen de Brusselse en de Antwerpse uitspraak van *boord* (of *boort*) dat nu nog altijd bestaat (en waarbij het Leuvens en Mechels met het Brussels meegaan);⁵⁵ een dergelijk onderscheid was ook voorhanden in de

⁵⁵ “Scio enim Antuerpianos aliter pronuntiare **moert** & **boert** quàm Bruxelenses, verum agimus hic tantum quomodo suam quisque pronuntiationem ijs quibus oportet literis scribat, ne quum **moert** pronuntiet **moort** scribat, vel contra” (blz. 204, r. 11-16). [“Ik weet immers wel dat de Antwerpenaars *moert* [d.i. *moord*] en *boert* [d.i. *boort* of *boord*] anders uitspreken dan de Brusselaars, maar hier hebben we het er enkel over hoe ieder zijn eigen uitspraak met de passende letters kan weergeven, opdat men niet *moort* zou schrijven als men *moert* uitspreekt of omgekeerd”.] Ten onrechte vermoedt Goemans (1934: 37 [n. 1], 38) dat **boert** een drukfout is voor **hoert**. Dit laatste heeft in het Brussels zowel als in het Antwerps een “scherplange” *o*

uitspraak van *moord*, dat tegenwoordig echter overal een “scherplange” *o* heeft. Sexagius zelf gebruikt kennelijk de vormen met “zachtlange” *o*.

- De schrijfwijze **tęrsche** “tas” (blz. 199, r. 12) valt op door haar onetymologische *r*. De juiste verklaring hiervoor staat al bij Goemans (1900-1902: 83): in Sexagius’ dialect was de *r* vóór dentaal uitgevallen (hij zal dus bijvoorbeeld [vœs(x)],⁵⁶ [pæs] uitgesproken hebben voor wat hij **veursch**, **pęrsch** schreef), zodat in zijn ogen **tęrsche** de correcte schrijfwijze was van wat in ongedwongen uitspraak [tæs(x)] luidde.⁵⁷ Een typisch geval van hypercorrectie of “omgekeerde spelling” dus. Welnu, de *r*-uitval vóór dentaal is vooral een kenmerk van de Zuid-Brabantse dialecten (Brussels, Mechels, Leuvens). In het Leuvens rijmt [tæs] “(broek)zak” op [pæs] “pers” (en “perzik”).⁵⁸
- Voortgaande op de toestand in de huidige dialecten mogen we in **vechten** / **ęchten** (blz. 200, r. 21; 207, r. 30; *Appendix*, blz. 244, r. 10) een Brusselse of Leuvense vorm zien, maar geen Mechelse. In Mechelen zegt men vandaag *vichten* (zie Goemans 1900–1902: 89, Diddens 1986: 15, 386 [tweede uitg. 1999: II, 291]), en het is zeer wel mogelijk dat dit ook een goede vier

en dat moet van oudsher zo geweest zijn aangezien dit woord in het Oudwestgermaans een tweeklank **au* had; **boert** staat ofwel voor het substantief *boord* ofwel voor de werkwoordsvorm *boort* (van *boren*; wat hoger wordt **boer** [“*terebrum*, boor”] geciteerd): beide hebben ook vandaag nog in het Brussels (alsook in het Leuvens en Mechels) een “zachtlange” en in het Antwerps een “scherplange” *o* (een gelijkaardige tegenstelling bestaat bij *poort*, *koord* en *smoren* [“roken”]).

⁵⁶ Meer dan waarschijnlijk was *-sch* aan het wordeinde al tot [s] vereenvoudigd, waarvoor in het middeleeuwse Brabants al tal van getuigenissen te vinden zijn (zie Van Loey 1976: 119).

⁵⁷ Als de veronderstelling juist is dat dit woord normaal [tæs] uitgesproken werd, bewijst de schrijfwijze **tęrsche** (met een overbodige *r*, *ch* en *e*) hoezeer Sexagius zich in zijn hervormde spelling nog onbewust door het traditionele schriftbeeld laat leiden.

⁵⁸ Van Loey (1976: 92) citeert uit het jaar 1482 voor Brussel de hypercorrecte grafie *de cursters* (d.i. [də kœstərs]) “de koster”.

- eeuwen geleden al zo was, aangezien Kiliaan (1599: 577) *vechten* en *vichten* naast elkaar vermeldt en dus waarschijnlijk beide vormen in Brabant gehoord had.
- Sexagius spelt **męnsche** (blz. 199, r. 15) met een open *e*. Dat kan Brussels of Mechels zijn; in Leuven zei men vanouds *mins(che)*.⁵⁹
 - Voor *morgen* schrijft Sexagius **męrgen** (blz. 199, r. 2) zoals nu nog in Brussel en Leuven en een groot deel van Vlaams-Brabant en de Antwerpse Kempen gezegd wordt. De steden Mechelen en Antwerpen vormen met *morgen*⁶⁰ eilandjes binnen het *mergen*-gebied. Als dat ook in de 16de eeuw al zo was – waaraan men kan twijfelen⁶¹ – wijkt Sexagius hier van het Mechels af.
 - Zonder voorvoegsel *e-* komt het bijwoord **węch** “weg” (blz. 200, r. 21) volgens de gegevens van Vangassen (1940) en Pée (1958) in Brabant overwegend in Brussel (en Antwerpen) en omgeving voor. Leuven en Mechelen hebben *ewęg*.⁶²
 - De verleden tijd van **zęggen** is bij Sexagius **zai** “[hij] zei” (*Appendix*, blz. 245, r. 4). Dat stemt volkomen overeen met Leuvens en Brussels [za:], niet met Mechels en Antwerps [ze:i] (zie zin 62 in de dialectatlassen van Vangassen 1940, Blancquaert 1950-52, Pée 1958).
 - Bij Sexagius hebben **kęęr** “kar” (blz. 199, r. 23) en **vęęr / ɀ ęęr** “ver” (blz. 199, r. 24 en *Appendix*, blz. 244, r. 7) blijkbaar een identiek vocalisme: [kæ:r], [væ:r]. Dat is het geval in het Brussels en Leuvens, terwijl in het Mechels en Antwerps de klinker

⁵⁹ De oude isoglosse *męns/mins* loopt even ten noorden van Leuven (de Leuvense deelgemeenten Wilssele en Wijgmaal hebben *męns*) en doorkruist de Brusselse agglomeratie, zoals men aan de hand van de gegevens van Vangassen (1940) kan nagaan. Zie ook Belemans – Goossens (2000: 107-109) met kaart.

⁶⁰ Aanpassing aan de standaardtaal, eerst in Antwerpen en dan ook in Mechelen?

⁶¹ In de 17de eeuw laat Huygens zijn Antwerpse personages *merę(h)e(n)* zeggen (*Trijntje Cornelis*, v. 474, 758, 760).

⁶² Men moet evenwel opmerken dat Sexagius blijkens de vertaling “*apagę*” aan de imperatief-formule denkt (“[ga] weg!”), waarbij ook in de dialecten waar het bijwoord *ewęg* luidt wel eens *węg* gehoord kan worden.

van [ka:r] zich door zijn opener karakter van die van [væ:r] onderscheidt,⁶³ een onderscheid dat zeker oud is (voor *vęę* “var [jonge stier]” [blz. 199, r. 24] geldt hetzelfde als voor *kęę*).

- Sexagius (blz. 201, r. 29) vermeldt het adjectief *heel* “integrum” (in zijn spelling zou dit **hiel* zijn), dat, tegenwoordig althans, in Brussel in die vorm niet gebruikelijk is. Het zuidwesten van Brabant, Brussel inbegrepen, kent namelijk alleen [ɣi:əl] (d.i. *geheel*). Mechelen ligt op de grens van het gebied met *heel* en dat met *geheel* en kent beide vormen.⁶⁴
- De metathesevorm *tęęden* “treden” (blz. 199, r. 12) schijnt in Vlaanderen en het zuidwesten van Brabant thuisgehoord te hebben.⁶⁵ Misschien kon men hem in de 16de eeuw nog horen in Brussel en Mechelen.⁶⁶
- Het zelfstandig naamwoord *beeck* (blz. 201, r. 16) heeft bij Sexagius een gesloten *e*, niet de open *e* van bijvoorbeeld *vęę* “week” (*Appendix*, blz. 245, r. 7). Het huidige Mechels heeft in tegenstelling tot de rest van het Brabants in *beek* dezelfde open klinker als in *week*.⁶⁷

Lexicale aanwijzingen zijn schaars. Het woord *pepel* (blz. 199, r. 18) voor “vlinder” is centraal en westelijk Zuid-Brabants en

⁶³ Zie Belemans – Goossens (2000: 93) met kaart, en RND-zinnen 39 en 74 bij Vangassen (1940), Blancquaert (1950–52), Pée (1958).

⁶⁴ Ik durf echter niet uitsluiten dat *heel* in de zin van “gaaf”, “volledig” in het oudere Brussels bestaan heeft. P. Swiggers wijst mij op de mogelijkheid van een schrijftaalvorm.

⁶⁵ Deze vorm en zijn geografische verspreiding worden besproken door Goossens (1999: 3–4 met voetnoot 2), die de huidige grens tussen de types *terden* en *treden* ten zuidwesten van Brussel vermoedt.

⁶⁶ De Brusselaar Jan van Ruusbroec gebruikt in de 14de eeuw *terden*, dat ook in het literaire Brabants van de 16de eeuw nog gewoon is (bijv. bij de Antwerpse Anna Bijns).

⁶⁷ Voor *beek* in het Mechels zie Blancquaert (1950–52: 72, nr. 141 [waterna-men op *-beek*]) en Diddens (1986: 16 [tweede uitg. 1999: I, 16 en II, 10] [bæ:k]).

kan naar Mechelen of Brussel verwijzen.⁶⁸ De werkwoordsvorm **dęert** (“[hij] durft”) beantwoordt aan [tæ:t] respectievelijk [tɛ:t] in het hedendaagse Leuvens en Brussels.⁶⁹ Het Mechels en Antwerps hebben het oude werkwoord ***dęren**⁷⁰ vervangen door vormen die aan AN *durven* beantwoorden ([dœr(ə)və] resp. [dæ:r(ə)və]), maar misschien was dit in Sexagius' tijd nog niet het geval (vandaar de vraagtekens in de tabel). Ten slotte is er het ook bij Kiliaan (1599: 664) vermelde **węrdel** (blz. 207, r. 29-30), een oud woord (vgl. Ohd. *wirtil*, Duits *Wirtel*) dat heden nog te Mechelen⁷¹ en in een deel van westelijk Brabant en Zuid-Oost-Vlaanderen een “draaibout” aanduidt (zie *WNT* 25 [1991], kol. 1363-1364⁷²), maar dat ooit algemeen Brabants geweest kan zijn.

Als we naar *morfologische* kenmerken zoeken die ons bij onze pogingen tot lokalisering zouden kunnen helpen, zouden we aan het enclitische voornaamwoord **-en** “hem” kunnen denken (in **tracken** “trok hem” en **packten** “pak hem (in)”; blz. 209, r. 10-11). Vandaag is het typisch voor de Zuid-Brabantse dialecten uit de streek rond Brussel (doch niet van Brussel zelf) en reikt het tot in de onmiddellijke omgeving van Leuven en

⁶⁸ Het Leuvens zegt *pimpel* (vgl. Goemans 1900-1902: 90) en dat was zeker al zo in de 16de eeuw aangezien Kiliaan (1599: 403) het als *louan[iense]* vermeldt. Men neemt aan dat het een oude variant *pampilio* van Lat. *papilio* voortzet.

⁶⁹ De anlauts-*t-* is waarschijnlijk op een of andere wijze uit de sandhi te verklaren. De Getelandse dialecten hebben de *d-* bewaard ([dæ:rɛ] “durven”; vgl. Tuerlinckx 1886: 117).

⁷⁰ Voor Mnl. *dorren* (Van Loey 1980: 86) door veralgemening van het vocalisme van de 1ste en 3de p. enk. (*ic dar, bij dar*).

⁷¹ Uitgesproken [wædəl]. Zie Diddens (1986: 402, 405; 1999: II, 313, 317), die het als typisch voor Noord-Mechelen karakteriseert.

⁷² Volgens Eylenbosch (1962: 49), die ook de fonetische varianten bespreekt, komt *węrdel* voor in “de streek van Asse-Aalst en die van Geraardsbergen”. Ten onrechte denkt Goemans (1900-1902: 84) dat het woord in het Brabants niet bekend is.

Mechelen. Maar het bestreek vroeger zeker een groter gebied,⁷³ zodat men het als lokaliseringscriterium beter buiten beschouwing laat.

Sexagius	Mechels	Brussels	Leuvens	Antwerps
do ^u ie? “doe je?”	–	+	–	–
[a:] in ma ^l enz.	+ (?)	–	–	–
i ^ɛ in pi ^ɛ rt “paard” enz.	+	+	+	– (?)
sp ^ɛ l “speld” ≠ spel “spel” (twee korte <i>e</i> -fonemen)	+	+	+	–
la ^ɛ t (verkorting met palatalisatie)	+	+	–	–
op (zelfde klinker als in bot)	–	+	–	–
bed, zon, be ^ɛ l, sp ^ɛ l (zonder <i>-e</i>)	+	–	+	+
moort, boort (“zachtlang” <i>o</i>)	+	+	+	–
t ^ɛ [r]sche “tas” (<i>r</i> -wegval voor dentaal)	+	+	+	–
vechten (ɔ̄ echten) (<i>e</i> , niet <i>i</i>)	–	+	+	+
m ^ɛ n ^ɛ sche (ɛ, niet <i>i</i>)	+	+	–	+
m ^ɛ r ^ɛ gen “morgen”	– (?)	+	+	– (?)
veel (ɔ̄ eel)	–	–	+ (?)	–
be ^ɛ ck (ee, niet ɛɛ)	–	+	+	+
w ^ɛ ch (bijwoord)	–	+	–	+
zai “(hij) zei”	–	+	+	–

⁷³ In het Middelnederlands was *-en(e)* oorspronkelijk overal in gebruik als enclitische accusatief ml. enk. van het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon (vgl. Van Loey 1980: 36); Van Loey (1980: 40) vermeldt nog Brabantse voorbeelden uit de 15de eeuw. Goossens (1993: 10 [= 1992: 38]) denkt dat *-em* zich in het Brabantse dialectgebied vanuit Antwerpen ten koste van *-en* verspreid heeft; hij heeft het weliswaar over *-enl-em* als onderwerpspronomen, maar deze isoglosse loopt in zuidelijk Brabant parallel met die van het objectsppronomen.

kęę "kar" (zelfde klinker als ęę "ver")	–	+	+	–
heel (*hiel) "heel"	+	–	+	+
tęden "treden"	– (?)	+	–	– (?)
pepel "vlinder"	+	+	–	–
dęęrt "(hij) durft"	– (?)	+	+	– (?)
węrdel "draaibout"	+	+	– (?)	– (?)
Totaal aantal overeenkomsten	ca. 11/22	ca. 18/22	ca. 13/22	ca. 6/22
Percentage overeenkomsten	ca. 50 %	ca. 81 %	ca. 59 %	ca. 27 %

Fig. 6 – Vermoedelijke specifieke overeenkomsten tussen Sexagius' taal en het 16de-eeuwse Mechels, Brussels Leuvens en Antwerps.

5.3. *Besluit*

We stellen dus veruit het grootste aantal specifieke overeenstemmingen vast tussen het Brabants van Sexagius en het Brusselse dialect (om en bij de 80 %). Minder overeenkomsten zijn er met het Leuvens en het Mechels en weinig met het Antwerps. Hoe relatief ook, ik denk niet dat deze uitkomsten toevallig zijn. Ze zijn geenszins in strijd met wat we op grond van Sexagius' persoonlijke levensgeschiedenis al konden verwachten. Sexagius, in Brussel geboren en getogen, sprak wellicht van huis uit een Brussels getint Brabants.⁷⁴ Maar bij zijn langdurig verblijf in Mechelen had zijn taal waarschijnlijk een aantal plaatselijke kenmerken overgenomen. Zo had hij zich klaarblijkelijk ontdaan van de eind-*e* in woorden als *bedde*, vormen die typisch waren voor Brussel en het zuidwesten, maar die men in de rest van Brabant niet meer kende. Ook vanuit Leuven, de stad van zijn vader, waar hij gestudeerd had en veel contacten onderhield, kan hij invloeden ondergaan hebben. Ongetwijfeld kwam hij

⁷⁴ Het Brussels schijnt trouwens in het traktaat als een soort ijkpunt te fungeren. Een keer wordt op een verschil tussen Antwerps en Brussels gewezen, een andere keer worden Leuvens en Brussels gecontrasteerd. Het Mechels wordt nergens uitdrukkelijk genoemd.

daarenboven vaak in aanraking met sprekers van andere dialecten en ook dat heeft zijn persoonlijke spreekwijze misschien niet onberoerd gelaten. Maar Sexagius was tevens een zeer erudiet man die met het formele en literaire taalgebruik goed vertrouwd was, zodat zijn uitspraak gemakkelijk door de spelling beïnvloed kon worden.

We mogen dus wel besluiten dat de taal aan de hand waarvan Sexagius zijn spellingbeginselen illustreerde, niet zuiver ‘*plat Brabants*’ was zoals Pontus de Heuter meende. Evenmin beschreef hij de gewone spreektaal van zijn woonplaats Mechelen zoals Goemans vermoedde. Eigenlijk beoogde hij algemene richtlijnen voor het schrijven van het Nederlands in al zijn varianten te geven, en het lag voor de hand dat hij dit als Brabander aan de hand van het Brabants deed. Daarbij schemert zijn persoonlijk, meer Brussels dan Mechels gekleurd, taalgebruik hier en daar duidelijk door. Maar het Brabants vormde een eenheid in verscheidenheid, en aangezien er geen eenvormige uitspraak bestond, had hij aandacht voor intern-Brabantse variatie, zoals uit zijn bemerkingsen over de verschillende uitspraak (met implicaties voor de schrijfwijze) van *moord* en *boort* (of *boord*) in het Brussels en Antwerps blijkt. Dit helemaal in overeenstemming met zijn opvatting dat iedereen op een zo adequaat mogelijke manier moest schrijven zoals hij sprak.

Bibliografie

- BELEMANS, Rob. 1998. “Wie *aa* zegt in het Brabants. Een klankgeografische verkenning”. In: Rob BELEMANS – Sera DE VRIENDT (eds.), *Brabantse dialecten springlevend. Publicatie bij de Tweede Brabantse Dialectendag georganiseerd door de Stichting Brabantse Dialecten op 11 oktober 1998 te Brussel*, 21-33. Leuven: Stichting Brabantse Dialecten.
- BELEMANS, R[ob] – GOOSSENS, J[an]. 2000. *Woordenboek van de Brabantse dialecten*, III: *Inleiding & klankgeografie van de Brabantse dialecten*. Assen: Van Gorcum.
- BLANCQUAERT, E. 1950–52. *Dialect-Atlas van Klein-Brabant. Met 150 kaarten*. Tweede uitgave met aanvullingen door Fr. VANACKER. I: *Teksten*; II: *Kaarten*. Antwerpen: De Sikkell.

- BOSTOEN, K. – BINNERTS-KLUYVER, C. A. – HATTINK, C. J. E. J. – VAN LYNDEN-DE BRUÏNE, A. M. 2002. *Album Joannis Rotarii (Johan Radermacher)* (handschrift 2465 van de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent.) [http://www.dbnl.org/tekst/rade004albu01_01/]
- DE GRAUWE, Luc. 2000. "Welke taal sprak Keizer Karel?". *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 54. 17-29.
- DE HEUITER, Pontus. 1581. *Nederduitse Orthographie*. Antwerpen. [Ed. G.R.W. DIBBETS. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1972]
- DE VOOYS, C[ornelis] G. N. 1931. *Geschiedenis van de Nederlandse taal, in hoofdtrekken geschetst*. Groningen - Den Haag - Batavia: Wolters.
- . 1952⁵. *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen: Tjeenk Wil-link.
- DE VRIENDT, Sera. 2003. *Grammatica van het Brussels*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde / Brussel: Academie van het Brussels.
- D'HOOP, L. 1944. "De mouilleering der velaren in het dialect van Tienen". In: *Feestbundel H. J. Van de Wijer den jubilaris aangeboden ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig hoogleeraarschap aan de R. K. Universiteit te Leuven 1919-1943*, II, 107-120. Leuven: Instituut voor Vlaamse Toponymie.
- DIBBETS, G[eert] R. W. 2001. "Lambrechts Néderlandsche Spellinghe. Fonologie in de steigers". *Berichten van het Peeter Heynsgenootschap* 20. 9-22.
- DIDDENS, Hendrik. 1986. *Woordenboek van het Mechels dialect. Een poging tot inventarisatie van het taalmateriaal en typisch taalgebruik*. Mechelen: H. Diddens. [1999², Mechelen 2000+]
- EYLENBOSCH, Ernest. 1962. *Woordgeografische studies in verband met de taal van het landbouwbedrijf in West-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen*. Leuven: Symons.
- FRANCK, J. – VAN WIJK, N. – VAN HAERINGEN, C. B. 1936. *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- GOEMAN, A. C. M. 1992. "De presensvervoeging in de dialecten van Nederland. Ja-nee versus gradueel". *Taal en Tongval* 44. 97-139.
- GOEMANS, Leo. 1897-1898. "Het dialect van Leuven. Eene phonetisch-historische studie". *Leuvense Bijdragen* 2. 1-76, 103-186, 219-324.
- . 1899-1900. "Antonius Sexagius' *De Orthographia Linguae Belgicae*. Herdrukt en met inleiding en aanmerkingen voorzien". *Leuvense Bijdragen* 3. 167-245.

- 1900–1902. “Antonius Sexagius’ *De Orthographia Linguae Belgicae*. Herdrukt en met inleiding en aanmerkingen voorzien (*Vervolg.*)”. *Leuvensche Bijdragen* 4. 65-123.
- 1904–1905. “Eene bijdrage tot de uitspraak van het Antwerpsch Dialect in de XVI^{de} eeuw, naar Gabriel Meurier”. *Leuvensche Bijdragen* 6. 265-285.
- 1929. “G. Bolognino. Een bijdrage tot de kennis van het Antwerpsch dialect in de XVIIe eeuw”. In: *Donum natalicium Schrijnen. Verzameling van Opstellen door oud-leerlingen en beviende vakgenooten opgedragen aan Mgr. Prof. Dr. Jos. Schrijnen. Bij gelegenheid van zijn zestigsten verjaardag 3 Mei 1929*, 600-605. Nijmegen - Utrecht: Dekker - Van de Vegt.
- 1930–32. “TSESTICH (*Antoine VAN*)”. In: *Biographie nationale publiée par l’Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique* 25, 809-813. Brussel: Bruylandt.
- 1931. “Een phonetische puzzle”. In: *Isidoor Teirlinck Album. Verzamelde opstellen opgedragen aan Isidoor Teirlinck ter gelegenheid van zijn tachtigsten verjaardag 2 januari 1931*, 99-103. Leuven: De Vlaamsche Drukkerij.
- 1934. “Nog over het bestaan van een Brabantsche gemeenschappelijke spreektaal in de XVIe eeuw”. *Leuvensche Bijdragen* 26. 35-53.
- 1946. “Antonius Sexagius en de beteekenis van zijn ‘De orthographia linguae Belgicae’”. In: *Lode Baekelmans ter eere, 1945*. Deel II: *Geschiedenis, kunstgeschiedenis, taalkunde, letterkunde en kunstleven* [...]; *Litteraire bijdragen*, 138-143. Antwerpen: De Sikkel.
- 1948. “Opmerkelijke verschijnselen in het Mechelsch taaleigen der 16de eeuw”. In: *Album Prof. Dr. Frank Baur. Den jubilaris bij zijn zestigsten verjaardag als huldeblijk aangeboden door collega’s vakgenooten en oud-leerlingen*, I, 281-283. Antwerpen - Brussel - Gent - Leuven: Standaard Boekhandel.
- GOOSSENS, Jan. 1978. *De tweede Nederlandse auslautverscherping*. Hasselt: Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde. [= *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 93 [1977], 3-23]
- 1993. *Dialecten in het centrale Zuidnederlandse stedennetwerk*. Hasselt. [= *Taal en Tongval*, themanummer 5 [1992], 29-47]
- 1999. *Bèèène en borre voor ‘branden’. Over r-metathesis in Limburg*. Hasselt: Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde. [= H. J. J. M. VAN DER BRUGGEN – G. C. P. LINSSEN – J. F. R. PHILIPS – W. J. M. R. RUTTEN (ed.), *Regionale geschiedenis zonder gren-*

- zen. *Opstellen aangeboden aan prof. dr J. C. G. M. Jansen*, 283-292. Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, 1998]
- . 2008. "Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeshiedenis". *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 80. 33-258.
- HERMKENS, H. M. – VERHUYCK, Paul. (eds.) 1997. Constantijn Huygens, *Trijntje Cornelis. Een volkse komedie uit de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Prometheus - Bert Bakker.
- KILIANUS [KILIAAN], Cornelius. 1599. *Etymologicum Teutonicae Linguae sive Dictionarium Teutonico-Latinum*. Editio tertia, prioribus auctior & correctior. Antwerpen: Moretus.
- LAMBRECHT, Joos. 1550 [1882]. *Nederlandsche spellinghge uutghesteld by vrághe ende andwoorde deur Joas Lambrecht lettersteker. Tot onderwijs der jonghers voor haar earste beghin*. Heliotypisch facsimile van het eenige behouden exemplaar berustende in de Bibliotheek der Gentse Hoogeschool. J. F. J. HEREMANS – F. VANDERHAEGHEN (eds.). Gent: Annot-Braeckman.
- MAK, J. J. 1950. "De oorsprong van rooi (= ellende)". *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 68. 298-302.
- OOMS, Miet – VAN KEYMEULEN, Jacques. 2005. *Vlaams-Brabants en Antwerpen*. Tiel: Lannoo.
- PÉE, Willem. 1958. *Dialektatlas van Antwerpen. Met 150 kaarten*. I: *Teksten*; II: *Kaarten*. Antwerpen: De Sikkel.
- PHILIPPA, Marlies – DEBRABANDERE, Frans – QUAK, Arend – SCHOONHEIM, Tanneke – VAN DER SIJS, Nicoline. 2003–2009. *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Digitale versie [<http://www.etymologie.nl/>].
- PIJNENBURG, W. J. J. 2002. "Van klokkenluiders en kutzwagers". Bespreking van Nicoline VAN DER SIJS, *Etymologie in het digitale tijdperk. Een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*. Proefschrift Leiden 2001. Fryske Akademy, juli 2002. <<http://www.fryske-akademy.nl/trefwoord>> [Ook verschenen als: *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam - Antwerpen: Veen, 2001]
- PLETINCKX, Lode. 2002. "De pèlle van de pèzze èn de kèrre van de kèzze of ... het behoud van de (Vlaamse) eind-schwa in het Pajottenlands". In: Willy WELLEKENS – Lode PLETINCKX – Miet OOMS (eds.), *Brabantse dialecten cultureel erfgoed. Publicatie bij de Vierde Brabantse Dialectendag georganiseerd door de Stichting Brabantse Dialecten op 12 oktober 2002*, 33-44. Leuven: Stichting Brabantse Dialecten.

- SCHOEMANS, Marjolein – VAN OOSTENDORP, Marc. 2004. *Stemhebbende eindfricatieven in het Twents*. *Tabu* 23. 23-56.
 [Digitale versie: <www.meertens.knaw.nl/medewerkers/marc.van.oostendorp/twents.pdf>]
- SCHÖNFELD – VAN LOEY (1970) = VAN LOEY, A[ldolf]. 1970⁸. *Schönfeld's Historische Grammatica van het Nederlands*. *Klankleer – Vormleer – Woordvorming*. Zutphen: Thieme – Cie.
- SMOUT, Herm[an]. 1905 [1980]. *Het Antwerps dialect, Met een schets van de geschiedenis van dit dialect in de 17de en de 18de eeuw*. Ingeleid door Dr. Yvette STOOPS. Antwerpen - Amsterdam: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- STUTTERHEIM, C. F. P. (ed.) 1974. G. A. Bredero, *Spaanschen Brabander*. Culemborg: Tjeenk Willink - Noorduijn.
- TUERLINCKX, J. F. 1886. *Bijdrage tot een Hagelandsch Idioticon*. Gent: Hoste.
- VAN DEN TOORN, M. C. – PIJNENBURG, W. – VAN LEUVENSTEIJN, J. A. – VAN DER HORST, J. M. (eds.) 1997. *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- VAN DER SIJS, Noline. 2004. *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*. Den Haag: Sdu.
- VANGASSEN, H[endrik]. 1940. *Dialect-Atlas van Vlaamsch-Brabant. Met 150 kaarten*. I: *Teksten*; II: *Kaarten*. Antwerpen: De Sikkel.
- . 1954a. “De Mechelse a”. *Taal en Tongval* 6. 164-167.
- . 1954b. *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands: Hertogdom Brabant*. Brussel: Belgisch Universitair Centrum voor Neerlandistiek.
- VAN HELTEN, W[illem] L[odewijk]. 1896. “*Berooid, vieren (bot –, den schoot – enz.)*”. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 15. 324.
- VAN LOEY, A[ldolf]. 1961. “Palatalisatie Mnl. en Zuidnl. *uu*, Mechels *a*: (Met twee taalkaarten en vier bijlagen)”. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 2. 131-259.
- . 1976⁷. *Middelnederlandse spraakkunst*. Deel II: *Klankleer*. Groningen: Wolters - Noordhoff.
- . 1980⁹. *Middelnederlandse spraakkunst*. Deel I: *Vormleer*. Groningen: Wolters - Noordhoff.
- VAN OOSTENDORP, Marc. 2007. “Exceptions to Final Devoicing”. In: Jeroen VAN DE WEIJER – Erik Jan VAN DER TORRE (eds.), *Voicing in Dutch. (De)Voicing – Phonology, Phonetics and Psycholinguistics*, 81-98. Amsterdam - Philadelphia: Benjamins.

- VERLOOY, Jan Baptist Chrysostomus. 1784. *Verhandeling op d'onacht der moederlyke taal in de Nederlanden*. [Moderne uitgave: Jos SMEYERS – Jan VAN DEN BROECK (eds.). 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff - Tjeenk Willink - Noorduijn, 1979]
- WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage: M. Nijhoff; Leiden: Sijthoff.